

Jadwiga Šanderová

Tomáš Katrňák, Petr Fučík: *Návrat k sociálnímu původu. Vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*

Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010, 213 s.
ISBN 978-80-7325-241-0.

Významný představitel třetí generace našich odborníků zabývajících se sociální stratifikací Tomáš Katrňák ve spoluautorství s Petrem Fučíkem před více než rokem předložil odborné veřejnosti výsledky a interpretaci detailních analýz obrovského objemu dat týkajících se sociální mobility v české společnosti, se zvláštním zřetelem k porovnání situace před rokem 1989, bezprostředně po něm a později. Podle mého názoru jde o knihu, jež by neměla uniknout pozornosti žádného odborníka, který pro svou práci potřebuje znát základní trendy ve vývoji sociální stratifikace u nás. Kniha nevyvolala zvláštní ohlas, a proto jí věnuji alespoň nyní poměrně rozsáhlou recenzi.

Cílem v knize prezentovaných analýz je zjistit, zda přechod k tržní ekonomice po roce 1989 ovlivnil charakter sociální mobility zjišťované jak mezigeneračně, tak v rámci individuálních životních drah, a zda se česká společnost po roce 1989 sociálně uzavírá, či otevírá. Na základě úctyhodného objemu dat dostupných empirických výzkumů uskutečněných v letech 1990–2009 a vlastního šetření z roku 2009 dospěli autoři k základnímu zjištění, že po krátkém období bezprostředně po roce 1989, pro něž je typická vyšší sociální mobilita, vazba mezi sociálním původem a sociálním postavením v posledních dvaceti letech posílila. Toto zjištění však podle přesvědčení autorů nelze interpretovat v tom smyslu, že se posiluje aksripace na úkor meritokracie. Před rokem 1989 totiž došlo k rozvolnění vztahu mezi sociálním původem a postavením v zaměstnání v rámci tzv. destratifikace ČR (důsledek rovnostářství v odměňování, nevýkonové diferenciaci mezd podle odvětví a významu politické lojality pro sociální postavení). Po roce 1989 naopak v rámci procesu restratifikace (návrat k tržnímu hospodářství) řada těch, kdo si původně ve srovnání se svými rodiči pohoršili či polepšili, změnila zaměstnání, a to v tom směru, že jejich sociální postavení začalo odpovídat postavení jejich rodičů. Navrátili se tedy ke svému sociálnímu původu. Jinými slovy řada lidí – konkrétně kolem čtvrtiny populace – prodělala sociální mobilitu před rokem 1989 jen přechodně.

Práce je členěna do šesti kapitol, z nichž každá je uvedena vysvětlením pojmů, s nimiž v analýzách autoři pracují, a shrnutím teorií, z nichž vycházejí, či výzkumů, na něž navazují nebo kterými se inspirovali.

V kapitole s názvem „Validita EGP a ESeC aneb je současná společnost třídní?“ autoři především popisují proces rozhodování, kterou ze dvou v názvu uvedených operacionalizací sociálního postavení ve svých analýzách použijí. Jde o nejpoužívanější (pomineme-li marxistické schéma E. O. Wrighta) třídní schémata – operacionalizace pojmu třída. EGP dnes můžeme považovat za klasické. Jeho autoři Ericson, Goldthorpe a Portocarero upravili pro potřeby mezinárodního srovnání schéma, které původně zkonstruovali Hope a Goldthorpe pro potřeby analýzy sociální mobility ve Velké Británii. Oproti tomu ESeC bylo konstruováno přímo pro potřeby mezinárodního (evropského) srovnání a je výsledkem práce mezinárodního týmu autorů pod vedením D. Rose a E. Harrisona. Na základě analýz střídajících tato dvě schémata, detailního porovnávání a kontroly kritériální a konstruované validity autoři dospěli k závěru, že naše společnost je třídní, přičemž vhodnější pro její zkoumání je schéma ESeC, a to také proto, že je mladšího data a bylo konstruováno pro využití ve všech evropských zemích.

Druhou kapitolu autoři nazvali „Vzorec intragenerační mobility po roce 1989 – návrat k sociálnímu původu“ a snaží se v ní odpovědět na otázky: „Z jaké zaměstnanecké struktury se česká třídní struktura vyvinula? A k jakým proměnám v třídní struktuře české společnosti v minulých dvaceti letech došlo?“ (s. 62). (O pojmu „zaměstnanecká struktura“ viz níže.) Odpovědi hledají v analýzách intergenerační sociální mobility před rokem 1989 a intragenerační mobility po roce 1989 a vztahů mezi nimi. Zjistili, že v řadách těch, jejichž postavení před rokem 1989 bylo nižší než jejich rodičů (sestupně mobilních), je významně vyšší podíl těch, kdo si z tohoto hlediska po roce 1989 polepšili. Naopak významný podíl těch, jejichž postavení bylo ve srovnání s postavením rodičů před rokem 1989 vyšší (vzestupně mobilní), zažilo po roce 1989 sociální sestup. Na základě podrobnější analýzy jednotlivých období ukazují, že k tomuto návratu došlo především v první polovině 90. let. Vysvětlují to politickými a institucionálními změnami, které motivovaly a umožnily dříve sestupně mobilním získat postavení podobné postavení jejich rodičů, zatímco původně vzestupně mobilním zabránily v tom, aby si získané postavení udrželi.

Cílem analýz, jež autoři předkládají v třetí kapitole s názvem „Návrat k sociálnímu původu a intergenerační mobilita po roce 1989“, je prozkoumat a vysvětlit zjištěný trend (tj. návrat k sociálnímu původu). Inspirováni dvěma výzkumy – ve Švédsku týkajícího se období 1976–1999 a v Rusku let 1993–2000 – autoři testují dvě hypotézy, a to zda lze vyšší mobilitu před rokem 1989 vysvětlit expanzí vzdělanostního systému a pokles mobility po roce 1989 zvýšením konkurence a zájmu o sociální vzestup, jenž navíc už není podmíněn politickou loajalitou k systému. Za účelem testování těchto dvou hypotéz autoři propojili 27 dostupných výběrových šetření realizovaných mezi lety 1990–2009, čímž získali soubor o velikosti 27 941 případů. Analýzy pak zaměřili na odlišení vlivu kohortní výměny (čím mladší kohorta, tím větší podíl vzdělanějších), času (historických souvislostí) a věku (životní fáze). Pracovali v nich s deseti věkovými kohortami narozených v období 1926–1983. Na tomto základě dospěli k závěru, že šance na vzestupnou mezigenerační mobilitu v letech 1989–2009 v důsledku institucionálně-ekonomických a sociálních změn (zvýšení ekonomické racionality trhu práce a zvětšující se příjmová diferenciací) poklesly. Změnila se kritéria získání zaměstnání, což vede ke zjištěnému návratu k sociálnímu původu a postupně k zesílení sociální reprodukce. Zdůrazňují, že posílení vztahu mezi sociálním původem a postavením respondentů je třeba chápat především jako důsledek destratifikace socialistické společnosti

a výraz restratifikace po roce 1989, nikoli jako posílení vlivu sociálního původu na sociální postavení zkoumaných osob.

Poměrně úsporná čtvrtá kapitola nazvaná „Posilování kulturní reprodukce jako výraz návratu k sociálnímu původu“ je věnována vztahu mezi mobilitou a kulturním kapitálem. Autorzy zajímalo, zda návrat k sociálnímu původu znamená rovněž „kulturní návrat“ (s. 127), zda se tedy po roce 1989 zvyšuje souvislost mezi kulturním kapitálem a sociálním postavením. Kulturní kapitál operacionalizovali součtovým indexem shrnujícím údaje o kulturních aktivitách (návštěvy muzeí, divadelních představení, oper, baletů a koncertů), o jazykových schopnostech (mimo znalosti ruštiny) a počtu knih v domácí knihovně. Na základě vývoje korelací mezi sociálním postavením respondentů a kulturním kapitálem jejich rodičů spekulují o výše zmíněném kulturním návratu a zvyšování souladu „kulturní a sociální stratifikace“ (s. 120). Je však třeba zdůraznit, že v závěru kapitoly od metafory „kulturní návrat“ upouštějí (ač v názvu kapitoly ji ponechali) a upozorňují, že i když se sociální postavení respondentů mobilních před rokem 1989 lišilo od postavení jejich rodičů, zřejmě to neznamenalo, že se zároveň posílil nebo oslabil jejich kulturní kapitál. Jinými slovy navzdory sociální mobilitě se pravděpodobně kulturní kapitál reprodukoval. „Návrat k sociálnímu původu po roce 1989 je pak spojen právě s tímto ‚kulturním stvrzováním‘ sociálního postavení a posilováním vazby mezi třídním postavením, velikostí kulturního kapitálu rodičů a jejich potomků“ (s. 128).

V páté kapitole nazvané „Růst zaměstnanecké homogamie jako výraz návratu k sociálnímu původu“ se autoři zabývají mírou shody sociálního postavení respondentů se sociálním postavením jejich partnerů. Zjišťují, podobně jako některé zahraniční výzkumy, že návrat k sociálnímu původu je doprovázen zvýšenou manželskou homogamií z hlediska sociálního postavení, a to pravděpodobně proto, že partnera si člověk vybírá spíše na základě svého sociálního původu než dosaženého sociálního postavení.

Poslední kapitola („Mezigenerační vzdělanostní fluidita a návrat k sociálnímu původu“) byla napsána ve spolupráci s N. Simonovou a je věnována intergenerační vzdělanostní fluiditě. S odkazem k teorii maximálně udržované nerovnosti, podle níž míra vzdělanostních přechodů a nerovnosti ve vzdělání zůstává ve věkových kohortách konstantní bez ohledu na nejrozumnější demokratizační opatření, pokud není posilována expanzí školského systému, která byla empiricky ověřována v Irsku, testují podobně jako v třetí kapitole vliv věku, kohorty a času na vzdělanostní fluiditu a dospívají k závěru, že

součástí restratifikace české společnosti v minulých dvaceti letech, související s intrageneračními pohyby na nově ustaveném trhu práce a konceptualizované jako návrat k sociálnímu původu, je posilování vazby mezi vzděláním rodičů a jejich potomků. Jedná se o posilování vzdělanostní reprodukce, i když počet míst ve vyšších patrech českého vzdělanostního systému roste. [...]. Éra návratu k sociálnímu původu znamená růst efektu třídní pozice na dosažené vzdělání a posilování sociální homogenity vzdělanostních skupin. (s. 179)

Zhruba od roku 2004 se však v důsledku expanze školského systému a populačního vývoje vzdělanostní fluidita začíná zvyšovat.

V závěru knihy autoři zdůrazňují, že jejich zjištění by nebylo správné interpretovat v tom smyslu, že naše společnost se stává společností askriptivní, protože nejde o „růst efektu třídního původu na zaměstnanecké pozice, ale o proměnu zaměstnaneckých pozic směrem

k třídnímu původu“ (s. 181). Chtějí tímto tvrzením zřejmě zdůraznit, že situace před rokem 1989 byla deformována (společnost byla destratifikována) a po roce 1989 se připodobňuje situaci v zavedených tržních společnostech. Důraz je tedy kladen na změny ve společnosti. Posilování vztahu mezi sociálním původem a dosaženým postavením autoři považují za pravděpodobně už uzavřenou etapu návratu k sociálnímu původu, neboť v důsledku demografického vývoje a expanze školského systému lze očekávat růst šancí na vzdělání potomků nižších vrstev, a tudíž „odpoutávání se“ od sociálního původu (s. 182).

V pozadí recenzované knihy stojí imponující objem analytické práce opřené o vysokou míru erudice a podrobné znalosti zahraniční i naší literatury týkající se sociální mobility. Ve stručné, byť relativně rozsáhlé, charakteristice textu jsem nemohla uvést všechny analýzy, které autoři předkládají, bohatě dokumentované tabulkami a grafy. Je však třeba čtenáře upozornit, že v knize se lze dočíst daleko více a že všechny předložené analýzy představují bohatý zdroj inspirací k formulaci a testování dalších hypotéz a analyticky dobře podložené východisko metodologicky komplexnějších a interdisciplinárních analýz.

K práci mám ovšem i několik poznámek a připomínek. Za nejzávažnější považuji fakt, že se autoři nechali příliš unést základní myšlenkou „návratu“ vyvolané proměnou významu politické loajality a povahy trhu práce, kterou bez hlubší reflexe uvádějí ve všech interpretacích zjištěných aspektů sociální mobility. Toto tvrzení mělo být předmětem rozsáhlé diskuse (s uvedením podmínek platnosti dílčích závěrů) a hlubší reflexe, neboť přesahuje výpovědní možnosti analyzovaných dat. Politickou loajalitu a institucionální změny data nezachycují a nemyslím, že analýza vlivu kohort, času a věku tuto absenci může nahradit. Zde by podle mého názoru bylo vhodné držet se více v hypotetické rovině a do budoucna uvažovat o spolupráci s odborníky dalších oborů, například s ekonomickými historiky. V rovině spekulací nepochybně budeme muset v mnoha ohledech zůstat, protože data, která bychom potřebovali například k empirickému testování hypotézy o vlivu politické loajality na sociální mobilitu, skoro jistě mít k dispozici nebudeme. Nicméně vysvětlení pozorovaných trendů s tak velkým a opakovaným důrazem na politickou loajalitu mi připadá vzhledem k realitě příliš jednoduché a ploché. K proměnám vzdělanostní reprodukce (jež se projevila v proměnách vzorců mobility sociální) jistě také přispěla stagnace vysokoškolského vzdělávacího systému, přežámanost, napjatá bilance pracovních sil (dobový název) a s ní spojený rozsah a charakter strukturální mobility před rokem 1989. Jinými slovy destratifikace a její širší strukturální souvislosti rozhodně stojí za hlubší prozkoumání. Autoři v úvodu (s. 16–17) sice poznamenávají, že realita jistě byla složitější, tato výhrada je však v konfrontaci s vyzněním následujícího textu méně než nenápadná. Rozhodně nechci říct, že se autoři měli zabývat něčím jiným než se zabývali, spíše se snažím poukázat na to, že se – možná tlačeni časem v rámci stávajícího systému evaluace vědecké práce – nedostali k sociologické reflexi svých základních tvrzení.

Určité pochybnosti ve mně také vzbuzuje údajně empiricky podložené upřednostnění schématu ESeC před EGP. Problém vidím zejména v tom, že v rámci analýz, jež měly usnadnit rozhodování o tom, které z nich použít, nebylo ani jedno využito v původní podobě. Nelze tedy podle mého názoru tvrdit, že ESeC „zachycuje diferenciaci českého trhu práce o něco věrohodněji než schéma EGP“ (s. 12). ESeC se totiž – jak na to ostatně autoři upozorňují – od EGP liší především v tom, že zahrnuje i vyloučené z trhu práce, což bych považovala

za jeho hlavní výhodu proti EGP. Nicméně kategorie vyloučených z trhu práce – zřejmě v důsledku nedostatku dat – byla v použitém schématu vynechána. Dodat je třeba ještě tolik, že v dalších kapitolách se s ESeC pracuje jen sporadicky a daleko více se pracuje s ISEI. První kapitola o 35 stranách se tak jeví být trochu nadbytečnou.

Nemohu také ponechat bez povšimnutí opakující se tvrzení, že naše společnost je třídní. Již jsem uvedla, že se autoři výborně orientují v relevantní literatuře a že také každou kapitolu uvádějí výkladem pojmů, s nimiž pracují, a shrnutím toho, co už na dané téma bylo zkoumáno a zjištěno. Zároveň je však třeba konstatovat, že daleko více pozornosti a prostoru věnovali empirickým studiím než obecnějším teoretickým konceptualizacím. Podle mého názoru měl být pojem třída jasně vymezen a především měl být jednoznačně operacionalizován. Z první kapitoly vyplývá, že třídy autoři chápou ve weberianském pojetí jakožto ukotvené v trhu práce a podmiňující blíže nespecifikované „životní výsledky“ (s. 25–26). Existenci tříd v naší společnosti však autoři kromě deklarovaného příjmu a nezaměstnanosti v posledních pěti letech netestují „životními výsledky“ (tj. tím, nakolik jsou tyto ovlivněny sociálním postavením), ale jednak charakterem pozice v struktuře zaměstnání z hlediska autonomie a možností kariérního postupu (s. 48–56) (kriteriální validita) a jednak postojí vůči listopadu 1989 a národnostním menšinám, frekvencí návštěv sportovních utkání, počtem knih v domácnosti a sebeumístěním na pravolevé politické škále (s. 56–59) (konstruovaná validita). Pokud jde o třídnost naší společnosti, zjistili autoři podle mého názoru pouze to, že ji lze *popsat* třídními schématy, což ještě neznamená, že jde o společnost třídní. V dalších analýzách, jak jsem už zmínila, pracují s ISEI (tj. hierarchickým uspořádáním desítek skupin zaměstnání bez specifikace tříd), aniž by třídní rétorika z textu zmizela. Musím se také přiznat, že mi není úplně jasné, jaký je věcný rozdíl v tom, zda jde o „růst efektu třídního původu na zaměstnanecké pozice“, nebo o „proměnu zaměstnaneckých pozic směrem k třídnímu původu“ (s. 181). Za zajímavé zjištění spíše považuji, že návrat k tržní společnosti u nás zřejmě vedl k posílení sociální reprodukce. Domnívám se, že by bylo přesnější a minimálně stejně zajímavé, kdyby se autoři pojmu třída vyhnuli a pracovali s pojmem sociálně ekonomické postavení a jeho reprodukce.

Určité pochybnosti ve mně vzbuzuje také prognóza, již autoři formulovali v závěru, a to že nadále lze očekávat vzestup sociální fluidity. V pozadí tohoto očekávání je podle mého názoru zamlčená hypotéza, že expanze školského systému (v našem případě posílena postupným ubýváním počtu narozených) automaticky povede k vyšší sociální mobilitě či fluiditě. Řada autorů (zejména Bourdieu, Collins a Goldthorpe) však poměrně přesvědčivě ukázala, že expanze vzdělanostního systému sociální reprodukci automaticky neoslabuje. Pokud spolu s expanzí školského systému nebude expandovat nabídka zaměstnání, s nimiž je spojeno vyšší sociální postavení, nelze vyloučit, že se v naší společnosti vyšší míra sociální reprodukce, jakožto imanentní rys tržní společnosti, udrží i nadále. Naznačuje to například výzkum v Maďarsku (viz Bukodi a Goldthorpe 2009). Za vážnou úvahu v této souvislosti stojí také všeobecně diskutovaný a mezinárodním výzkumem PISA do jisté míry empiricky podložený úpadek kvality vzdělávání u nás, který by rovněž mohl vést k posílení reprodukce sociálního postavení.

Konečně nemohu nezmínit jazykovou stránku textu, která by stála za samostatnou recenzi. Text vnímám jako obtížně proniknutelnou houšť neologismů a metaforických figur,

kteřé výrazně snižují jeho srozumitelnost. Zastavím se alespoň u výše zmíněné „zaměstnanecké struktury“ (autoři též používají sousloví „zaměstnanecká pozice“). Jde o podle mého názoru velmi neobratný a značně zavádějící překlad anglického sousloví „occupational structure“, což je koncept, z něhož vycházel Goldthorpe ve svém původním třídním schématu a zjevně též autoři ESeC. Významově jde o strukturu sociálních pozic z hlediska povahy zdroje s nimi spojených příjmů. Jde o to, zda příjmy pocházejí ze zaměstnávání druhých či sebe sama, anebo ze zaměstnání v nějakém podniku. EGP a rovněž ESeC v prvním kroku dělí zaměstnání – jak autoři sami uvádějí (s. 36) – na zaměstnavatele, samostatné a zaměstnance. Nejde tedy o pozice zaměstnanců, jak implikuje sousloví „zaměstnanecká pozice“, ale o pozice lišící se povahou zdroje příjmu, který může plynout z toho, že někoho zaměstnávám, nebo jsem někde (někým, případně sebou sama) zaměstnán. Překlad „zdroj příjmu“ samozřejmě doslovně neodpovídá sousloví „occupational structure“, ale je mu věcně blíže než kalk „zaměstnanecká struktura“. Originálu by rozhodně lépe odpovídalo sousloví „struktura zaměstnání“, i když ani tento překlad není věcně naprosto přesný (zaměstnavatel není zaměstnán). Příkladem naprosto nesrozumitelného jazyka je sousloví „zaměstnanecké dotahování manželů“ v názvu kapitoly 5. 5. Autoři tím mají na mysli sblížování sociálního postavení manželů. Takových rébusů je v knize daleko víc. Ze zkušenosti vím, že badatelé v oblasti sociální stratifikace (a nejen oni) si pro stručnou a efektivní komunikaci v analytické práci a interpretaci jejich výsledků vytvářejí specifický argot. Ten je však čtenářům mimo jejich badatelský okruh nesrozumitelný. Pokud by autoři chtěli, aby jejich zjištění pronikla za zdi jejich pracoven, byla hojně citována a dále rozvíjena, měli by při jejich zveřejňování dbát i na jazykovou stránku a převést svůj argot do běžného jazyka vědy.

Výše uvedenými pochybnostmi a připomínkami rozhodně nemíním snižovat přínos a význam úctyhodné práce, jež je zcela zjevně přítomna v pozadí recenzované knihy. Nepochybně představuje solidní základ dalších hypotéz a analýz, a to nejen pro sociology zabývající se sociální stratifikací, ale případně i pro další odborníky zabývající se českou společností před a po roce 1989.

Literatura

BUKODI, Erszebet, GOLDTHORPE, John H. Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case. *European Sociological Review*, 2009, roč. 26, č. 6, s. 655–674. ISSN 0266-7215.